

Volgens mij

Hoe kunnen we goed volgerschap begrijpen in sociaal-politiek activisme?

Nienke van Ittersum

Ik lig nog al eens op straat. Dat wil zeggen: ik doe mee aan disruptieve protestacties voor de klimaatbeweging *Extinction Rebellion*. Zo lag ik net voordat ik mijn masteronderzoek begon op de koude straat van de Stadhouderskade in Amsterdam. Mijn armen ineen geschakeld met die van honderden mede 'klimaatrebellers'. Met hen hield ik de Stadhouderskade geblokkeerd 'totdat de Gemeente Amsterdam naar onze eisen zou luisteren' en een klimaatnoodtoestand uitroept. Eén voor één worden mensen om me heen hardhandig losgetrokken door een team politieagenten en ME'ers. Aan handen en voeten worden ze politiebussen ingeladen en naar politiebureaus afgevoerd. Ik zie dat het niet lang meer zal duren, voordat ik zelf aan de beurt ben. Opeens overvalt daar de gedachte me: 'Wanneer heb ik precies besloten dat *dit* de protestbeweging was die ik ging volgen? *Wie* heb ik om welke redenen precies vertrouwd juist deze wijze van actievoeren te kiezen boven alle andere wijzen en wegen die ik had kunnen kiezen? Maar bovenal: waarom twijfel ik ineens zo aan deze zaken terwijl ik al op weg ben naar de cel?'

Wanneer heb ik precies besloten dat dit de protestbeweging was die ik ging volgen?

Toen ik geen bevredigend antwoord kon geven op mijn eigen vragen, wist ik: mijn masteronderzoek moet over *goed volgerschap* gaan. Met als doel dat activisten zich beter en op meer doordachte basis kunnen verhouden tot hun volgerschap in sociaal-politieke bewegingen. Gedurende mijn onderzoek bleek dat mijn onderzoeksresultaten echter ook breder toepasbaar kunnen zijn. Veel is toepasbaar op hoe we ons als mensen beter kunnen verhouden tot volgerschap in het algemeen.

In dit korte artikel kan ik uiteraard niet dezelfde hoeveelheid grondige kennis met u delen als ik in mijn masteronderzoek gedaan heb. Daarom zal ik me met name richten op een cruciaal woordje in de grote vraag die ik stel, namelijk op het woordje 'goed'. Ik zal me richten op de vraag wat we als 'goed' kunnen verstaan in relatie tot volgerschap, en deze vraag benaderen vanuit humanistisch perspectief. Ik studeer immers af aan de universiteit voor humanistiek. Voor wie na het lezen geïnteresseerd is geraakt in het onderwerp volgerschap en meer wil weten over de vragen hoe we volgerschap als feno-

meen kunnen begrijpen en welke deugden er nodig zijn voor goed volgerschap, verwijs ik door naar het masteronderzoek zelf, die te vinden is op de website van de UvH.¹

Waarom zouden we volgerschap in sociaal-politiek activisme bestuderen?

Onze huidige tijd is een overweldigende tijd om een volger te zijn. Neem het jaar dat achter ons ligt. De Amerikaanse presidentsverkiezingen, de coronacrisis en haar complotdenkers, de algoritmevuiken waar we als *social media*gebruikers in belanden: dit zijn slechts drie voorbeelden van grote ontwikkelingen in 2020 waardoor we *en masse* met ons volgerschap geconfronteerd werden. Tot deze ontwikkelingen hebben niet enkel activisten zich moeten verhouden; ieder mens moe(s)t dat. We zouden ons kunnen afvragen of we als mensen in het algemeen vandaag de dag wellicht niet meer dan *ooit* volgen. Denk bijvoorbeeld aan alle Youtubers, trend setters, leidinggevendenden op het werk, politici, complotdenkers, podcasters, social movement leaders, journalisten of idolen van andere aard die mensen volgen.

De reden dat ik me, ondanks al die verschillende domeinen waarin we volgen, toch heb toegespitst op volgerschap in activistische groeperingen is drievoudig.

Allereerst constateren wetenschappers dat sociaal-politiek activisme de afgelopen jaren wereldwijd sterk is toegenomen (Vervaeke, Tor & Arnould, 2016; Bondes, 2020; Meyer, Tarrow & Hacker, 2018). Dagblad Trouw vatte de jaren '10 van de eenentwintigste eeuw in het decenniumoverzicht op 28 december 2019 ook wel samen met de woorden: 'We gingen massaal de straat op'. Hierbij werd geïndiceerd op het groot aantal protesten dat plaatsvond in vergelijking met de jaren '00. Het gaat hier om activistische groeperingen die zich op het gehele spectrum van (extreem) links tot (extreem) rechts georiënteerd, progressief tot conservatief bevinden. Vanaf 2019 zijn er mij nog geen concrete cijfers bekend, maar mijn hypothese is dat door de coronapandemie en hoogoplopende stikstofcrisis protest-

acties in ons land wederom zijn toegenomen vergeleken met 2019.

Een tweede reden waarom onderzoek naar volgerschap in sociaal-politiek activistische groeperingen nodig is, is dat het gaat om een fenomeen waarbij mensen zeer vatbaar kunnen zijn om zich te laten *meeslepen* in hoog oplopende emoties en groepsdynamiek, met alle serieuze gevolgen van dien. In de eerste plaats kan dit 'meeslepen' ontstaan, doordat organisatoren van activistische groepen zich bij het mobiliseren van activisten vaak ook bewust richten op de manipulatie van emoties van mensen. Wanneer een *organizer* er bijvoorbeeld in slaagt iemand boos te maken over het onderwerp van strijd, geeft die woede de persoon in kwestie motivatie om de controle over de situatie te (her)winnen (Van Troost et al., 2013; Turner, 2007). Hierdoor zal deze persoon zich sneller aansluiten bij de strijd in kwestie. Duyndam (2019) beschrijft als het typische van emoties dat *men erin opgaat en ze besmettelijk zijn*. Men kan worden aangestoken door de woede en strijdlust van anderen om zich heen. Laat je je meeslepen door deze emoties, dan kan dat serieuze consequenties hebben. Met name in protestbewegingen waar gebruik wordt gemaakt van burgerlijke ongehoorzaamheidsstrategieën vormen geweldpleging en gevangenisstraffen mogelijke risico's van het actievoeren.

Een derde reden om volgerschap in sociaal-politiek activisme te bestuderen, geldt eigenlijk ook voor volgerschap in zijn algemeenheid, namelijk dat volgerschap een *essentieel* onderdeel van leiderschap vormt (Ten Bos 2002; Chaleff, 2009; Fairhurst & Uhl-Bien, 2012). Oftewel: leiderschap kan zich *alleen* voordoen als er *ook* volgerschap is. Dit komt omdat leider-en-volgerschap beide relatiebegrippen zijn (Ten Bos, 2002; DeRue & Ashford, 2010; Uhl-Bien et al., 2014).

Er bestaat aldus Ten Bos (2002) een belangrijke dialectiek tussen leiders en publiek (de volgers of potentiële volgers), waarin de leider zeer afhankelijk is van het publiek. Als het publiek een persoon het podium niet toekent,

dan zal de leider als leider niet bestaan en geen invloed of macht krijgen over het publiek. In lijn hiervan kan men stellen dat het de volgers in activistische bewegingen zijn die mensen als Martin Luther King, Gandhi en Greta Thunberg tot leiders transformeerden. Hetzelfde kunnen we echter stellen ten aanzien van leiders als Isaias Afewerki, president van Eritrea, die voor 1991 leider was van de activistische bevrijdingsbeweging het *Eritrean Liberation Front* (ELF). Ondanks zijn beloften van democratie en vrijheid, wordt Eritrea onder zijn bewind vandaag de dag ook wel 'het Noord-Korea van Afrika' genoemd en ontvluchten miljoenen mensen het land (Ogbazghi, 2011). We staan er wellicht niet vaak bij stil, maar vanuit activisme zijn veel welbekende leiders in het zadel gehesen. Niet alleen (positieve) 'voorbeeldige figuren' (Duyndam, 2011) als King, maar ook gecorrumpeerde leiders als Afewerki worden door volgers tot leiders getransformeerd. Het feit dat zowel goede als kwade leiders door volgers in het zadel worden gehesen, roept de hypothese op of we om goede leiders te hebben, goede volgers nodig hebben. Deze hypothese maakt volgerschap des te urgenter om te bestuderen.

Het onpopulaire zusje van leiderschap

Hoeveel volgerschap er ook mag zijn in onze samenleving, ze is bepaald geen populair onderwerp van onderzoek gebleken. 'Volgerschap' staat, naar verhouding met haar populaire zusje 'leiderschap', relatief weinig in het middelpunt van de belangstelling. Dit lijkt echter niet zo zeer te maken met de mate waarin het thema in onze levens aanwezig is, maar eerder met hoe we volgen (of volgers) in onze cultuur waarderen (Lapierre, 2014; Chaleff, 2009). Organisatiekundigen en organisatiepsychologen stellen vast dat de begrippen 'volgen' en 'volgers' door traditionele stereotypen in onze taal een negatieve bijklank bevatten. Er zou in onze samenleving een diep ongemak met de term 'volger' bestaan: de term roept beelden op van passiviteit, machteloosheid, conformiteit, zwakte of zelfs falen om uit te blinken (Lapierre, 2014;

Chaleff, 2009). In empirisch onderzoek wordt ook wel gevonden dat het labelen van iemand als volger (in plaats van leider) negatieve emotionele reacties teweeg brengt bij een significant deel van onderzoekspopulaties (Carsten, Harms en Uhl-Bien (2014:9). Het label 'volger' zou bij de onderzoekspopulatie gevoelens oproepen op van *minderwaardigheid* en *onkunde* in relatie tot bepaalde vermogens, waaronder sociale vaardigheden of strategisch inzicht.

Deze ideeën over volgerschap zijn naast onjuist echter ook zeker niet onschuldig. In tegenstelling tot de maatschappelijke associaties die we met volgerschap hebben, delft zij namelijk volgens auteurs als Lapierre (2015), Chaleff (2009) en Ten Bos (2002) beslist niet het onderspit ten opzichte van leiderschap. Volgerschap is een essentiële rol in het leiderschapsproces. Een rol met eigen typen macht, verantwoordelijkheden en risico's. Er kan geen leiderschap bestaan zonder dat mensen iemand een leiderschapsidentiteit toe (blijven) kennen (DeRue & Ashford, 2010). Een voorbeeld van volgers-verantwoordelijkheid noemt Chaleff (2009) daarom in het boek *Courageous Follower*. Hierin beschrijft Chaleff dat volgers de mogelijkheid én verantwoordelijkheid hebben om de corrumperende neigingen van de macht van leiders tegen te gaan (2009:5). Volgers dienen hiervoor eerst echter te gaan ontdekken hoe belangrijk en machtig hun rol in het leiderschapsproces is en hoe zij met deze rol om kunnen gaan. Hoe men kiest te volgen, is mede afhankelijk van de overtuigingen die men over volgen/volgerschap koestert (Lapierre, 2014: Carsten et al., 2010: Parker, 2000). Ziet men het zijn van een volger als een zwakke, machteloze of onbelangrijke rol, dan zal dit invloed hebben op hoe men de rol praktiseert, en hoe men zichzelf ziet in deze rol (identiteit).

Hoe kunnen we volgerschap begrijpen?

Het liefst zou ik uitgebreid uiteenzetten hoe we volgerschap als *fenomeen* kunnen begrijpen, voordat ik inhoudelijk antwoord ga geven op de vraag in welke volgerschap be-

grepen kan worden vanuit humanistisch perspectief. Volgerschap is namelijk nogal een complex fenomeen. Wat construeert haar bijvoorbeeld precies? Hoe ontstaat zij en hoe manifesteert zij zich in de praktijk? Ook de vraag naar wat nu maakt dat specifieke individuen of groepen meer geneigd zijn de ene of de andere leider te volgen, is zeer interessant. Gezien het gebrek aan ruimte in dit korte artikel, kan ik deze vragen hier helaas niet uitgebreid beantwoorden. Hiervoor verwijs ik naar het uitgebreide onderzoek.² Kort kan ik echter wel stellen dat men geneigd is bepaalde individuen te volgen, omdat zij verhalen representeren of demonstreren, waar wij graag in willen *meespelen* (Duyndam, 2011:22). Het gaat dus vaak niet zozeer of in de eerste plaats om de leider in kwestie, maar om het aantrekkelijke *verhaal* dat wordt belichaamd door deze persoon. Dit kunnen bijvoorbeeld verhalen zijn over waarden die we belangrijk vinden, zoals volharding, moed, eerlijkheid, gelijkheid of trouw. We willen bijvoorbeeld meespelen in de droom van gelijkheid en bevrijding van de zwarte burger die Martin Luther King belichaamde. Ik wil het *in geen enkel opzicht* gelijkstellen aan voorgaand voorbeeld, maar er zijn vandaag de dag ook veel mensen die willen meespelen in het verhaal van gerechtigheid tegen een pedofiele overheid, zoals velen uit de groep Virus Waarheid en QAnon. Psycholoog Popper (2014:109) heeft een vergelijkbare verklaring als Duyndam voor waarom we bepaalde individuen volgen. Ook zij stelt dat de leider een narratief vertegenwoordigt. Dit narratief kan de volger vaak een gevoel van identiteit en eigenwaarde geven, stelt Popper. Dit hoeft aldus Popper (2014) echter niet perse een verhaal te zijn over een bepaalde morele waarde. Het kan volgens haar ook een verhaal zijn die een (te) complexe werkelijkheid behapbaar voor ons maakt en ons een duidelijke plaats geeft in

'Volgerschap' staat, naar verhouding met haar populaire zusje 'leiderschap', relatief weinig in het middelpunt van de belangstelling.

die werkelijkheid. Popper (2014:114) noemt dit ook wel de psychosociale verklaring voor volgerschap.

Soms komt het echter ook wel voor dat we specifiek voor *de persoon* van de leider zwichten. Dit noemt Popper (2014:112) de psychoanalytische verklaring voor volgerschap. Zo schrijft ze dat leiders soms door volgers kunnen worden gezien als een beschermende ouderfiguur, met wie we interacteren op basis van processen van overdracht-en-tegenoverdracht. Deze processen vinden hun oorsprong in onze kindertijd en zijn gebaseerd op ouder-kindpatronen (Van Delft, 2015). Je ontvangt bijvoorbeeld de bevestiging die je nooit hebt gevoeld bij je ouders en deze lijkt je wel te ontvangen bij je spirituele goeroe.

De kritische lezer zal opmerken: maar die spirituele goeroe, is die dan *enkel* een leider? Is die goeroe niet op haar beurt niet ook geneigd om mee te spelen in verhalen die anderen voor hem/haar/hen belichamen? Kan die goeroe ook niet gevoelig zijn voor processen van overdracht-en-tegenoverdracht in relatie tot anderen? Kortom: kunnen we wel zo'n duidelijk onderscheid maken tussen leiders en volgers of lopen de twee vaak ook door elkaar? Ja, dat zijn allemaal relevante vragen voor een grondig begrip van volgerschap. We zouden volgerschap mijns inziens ook niet moeten begrijpen als een fenomeen dat zich *exclusief* voordoet bij een volgersrol (zoals bij werknemers, ondergeschikten of uitvoerenden). Het is in de praktijk niet zo dat men ófwel een leider, óf een volger is. Volgerschap is als fenomeen veel complexer dan dat. Wanneer we denkers als René Girard moeten geloven, is volgerschap zelfs iets dat *fundamenteel* bij het mens-zijn hoort en waar we onmogelijk onderuit kunnen komen. Mens zijn is een volgend wezen zijn, stelt de mimetische theorie van Girard: in alles dat we doen, willen of verlangen, zitten aspecten

van *mimesis*, van imiteren, en dus van volgen. Een leider is op haar beurt een volger van anderen die tevens ook volgers zijn van anderen. Neem als uiterste een zaal vol leiders op een leiderschapsconferentie: ook deze zaal zit bomvol volgers. Ook voor leiders is de vraag naar goed volgerschap zodoende een zeer relevante vraag die hen persoonlijk aangaat.

Wat betekent ‘goed’ volgerschap vanuit humanistisch perspectief?

Nu kort is aangestipt waarom volgerschap een zeer belangrijk thema is en we ook helder hebben dat volgerschap zich in iedere situatie en bij ieder mens voordoet, is het tijd om ons te buigen over de vraag hoe ‘goed’ volgerschap begrepen zou kunnen worden vanuit humanistisch perspectief.

Laten we beginnen door kort aan te stippen van welk begrip van humanisme is uitga. Humanisme kent door de eeuwen heen immers vele verschillende verschijningsvormen. Voor dit artikel hanteer ik de visie op humanisme zoals deze gevormd werd door de vader van het Nederlands geïnstitutionaliseerde humanisme, namelijk Jaap van Praag. Ik heb bewust Van Praag’s begrip van humanisme gekozen, omdat deze visie (impliciet) veel verband houdt met een missie voor goed volgerschap in de samenleving. Laat me dit uitleggen. Het humanisme dat Van Praag voorschreef, had een sterk ethisch karakter dat een nadruk legt op de ontwikkeling van geestelijke weerbaarheid van mensen te midden van groepen. Met grote zorg sprak Van Praag zich uit over zijn aversie tegen kudgedrag, horigheid en massamentaliteit. Vol verbazing zag Van Praag immers hoe mensen van alle standen zich voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog achter het populistische Nazisme met zijn valse beloften en verleidingen hadden geschaard (Duyndam, 2011). Van Praag’s verklaring hiervoor was dat de meeste mensen te weinig weerbaar waren tegen de massale verleidingen van populistten (Duyndam, 2011; Derkx, 2009). Daarom was het bestrijden van nihilisme in de samenleving en volgzaam horigheid het grootste strijdpunt van Van Praag

(Derkx, 2009:13 & Duyndam, 2011:9). Humanisme zou autonomie en weerbaarheid moeten cultiveren in mensen, haar bevorderen en onderhouden, zodat men niet ten prooi valt aan dit nihilisme (Van Praag, 1947:29). Weerloos achter een massa mensen aanlopen die pretendeert het beste te weten, kan tot vreselijke dehumaniserende praktijken leiden, stelde van Praag vast.

Wat Van Praag ons kan vertellen over volgerschap, of specifieker: over wat als ‘goed’ beschouwd kan worden in relatie tot volgerschap, is het volgende. Goed volgerschap vanuit humanistisch perspectief moet in ieder geval verband houden met geestelijke weerbaarheid, dat mag duidelijk zijn. Goed volgerschap vanuit humanistisch perspectief gaat over het niet ten prooi vallen aan onverschilligheid of massamentaliteit. Volgen kan vanuit humanistisch perspectief niet iets *willekeurigs* of onverschilligs betekenen. Goed volgen vanuit humanistisch perspectief betekent je eigen voorzitter blijven, *weerbaar* volgen. Het gaat bovendien over het behouden van de eigen regie over hoe je de dingen interpreteert (Duyndam, 2020:25). Maar als we geestelijke weerbaarheid nemen als kern van goed volgerschap, wat betekent die geestelijke weerbaarheid dan precies en wat zou zij in de praktijk moeten dienen?

Geestelijke weerbaarheid: Het eigene en het menswaardige

Inmiddels Emeritus Hoogleraar humanisme en filosofie Joachim Duyndam definieert geestelijke weerbaarheid op basis van Van Praag’s gedachtegoed als ‘het creatieve vermogen om in situaties van kwetsbaarheid, tegenkrachten of druk een menswaardige eigenheid (autonomie of autografie) in denken en handelen te realiseren en te bevorderen, bij zichzelf en bij anderen, met het oog op zingeving en humanisering.’³ Het gaat er volgens Duyndam (2011:11) om weerstand te kunnen bieden tegen heteronome druk of gezag, *ten gunste van* iets eigens en iets menswaardigs. Dit betekent echter niet dat je buiten alle

groepen leeft, als een individueel eiland dat niets met collectieven te maken wil hebben, het gaat om een relatie. Zo zegt Duyndam (2011:33): ‘Het humanisme wil geen zuivere mooie idealen *tegenover* foute of kwaadwillende systemen proclameren, maar relationeel in de heteronomie de autonomie bevorderen door veerkracht’. Het gaat er dus om midden in de massa mensen die voor hetzelfde doel strijdt, je bewust te zijn van je eigen autonomie. Je maakt je bijvoorbeeld grote zorgen om de toekomst van een aarde die opwarmt terwijl overheden het nalaten klimaatdoelen te halen, maar als een woeste menigte om je heen een gebouw wil bestormen, is het geen *vanzelfsprekendheid* dit ook te doen. Te midden van die heteronomie kun je je afvragen: is dit wat *mij* te doen staat of denk ik dat iets anders goed is? Sta ik hier, als leider over mijzelf, nog achter?

In de definitie die Duyndam (2011) geeft van geestelijke weerbaarheid lijkt weerbaarheid *in dienst van* twee zaken te staan: in dienst van het *eigene* en het *menswaardige*. Het gaat er dus om *dóór* weerbaarheid eigenheid en menswaardigheid te bevorderen. Het menswaardige dat Duyndam beschrijft, overstijgt ook het individuele niveau. Menswaardigheid bevorderen gaat ook over iets doen voor de ander, voor de *outcast* in de samenleving of voor mensheid/het leven op aarde in het algeheel. Het bevorderen van menswaardigheid kan men interpreteren als het uitgangspunt van humanisering, hetgeen Suárez-Müller (2017:xxiii) ook wel ‘de praktische kant van humanisme’ noemt. Volgens Fernando Suárez-Müller (2017:3-4) betekent humanisering, als praktische kant van humanisme, een proces van *méér* mens of menselijk worden. Humanisering gaat volgens Suárez-Müller (2017:3) over het actief creëren van een meer humane wereld, waarin alle mensen meer mens kunnen worden. Maar, zoals boven benoemd, rekent hij tegenwoordig ook niet-menselijke wezens tot de rechthebbenden in het humaniseringsproces. Bij humanisering hoort de bereidheid tot inzet voor het alge-

meen belang, stelt Suárez-Müller (2017:3). Humanisering veronderstelt hiermee een idee van vooruitgang van de menselijke civilisatie (Suárez-Müller, 2017:7). Het moet ergens *naartoe* met het leven op aarde, zou men kunnen stellen. Suárez-Müller (2017:3-4) onderscheidt drie niveaus van humanisering, namelijk humanisering op micro-, meso- en macroniveau. Het microniveau verwijst naar activiteiten die individuen betreffen, hetzij als subjecten of objecten van humanisering (Suárez-Müller, 2017). Op mesoniveau van humanisering spreken we over menselijke organisaties als actoren van humanisering. Suárez-Müller (2017) betreft hierbij organisaties van tweepersoonsverenigingen tot zeer grote instituties. Alle levende wezens die betrokken zijn bij de activiteiten van de organisatie horen echter ook bij dit niveau van humanisering (Suárez-Müller, 2017). Een organisatie zou dus geen schade mogen berokkenen die ten koste gaat van (niet)-menselijke rechthebbenden op humanisering. Het macroniveau betreft volgens Suárez-Müller de ‘historische dynamiek van een cultuur’. Het gaat op dit niveau om acties en processen die ervoor zorgen dat er een stap gezet wordt in de richting van een maatschappij waarin enerzijds alle mensen de kansen krijgen tot zelfverwerkelijking en er anderzijds volledig recht wordt gedaan aan alle entiteiten die fundamentele rechten hebben. Humanisering op macroniveau gaat over de acties of processen die bijdragen aan de gewenste sociale verandering die ons een dieper begrip geven van wat we als menselijke waardigheid begrijpen (Suárez-Müller, 2017).

Van Praag (1945:27) gebruikte in zijn tijd niet letterlijk de term ‘humanisering’ als doel van geestelijke weerbaarheid, maar relateert weerbaarheid wel aan het wortelen in waarden die we als humaniserend kunnen beschouwen, zoals aan gerechtigheid, menselijke verbondenheid en eerbied voor de medemens. Zouden we echter wel kunnen stellen dat humanisering een belangrijk kenmerk is van goed volgerschap vanuit humanistisch

perspectief? Uit literatuur van humanistische denkers als Smaling (2010), Kunneman (2005), Van Houten (2007) en Suárez-Müller komt naar voren dat humanisering wel degelijk een centrale plaats in het humanisme heeft. Als dat zo is, wil ik er dan ook voor pleiten dat we bij 'goed' volgerschap vanuit humanistisch perspectief ten minste moeten spreken over *volgerschap dat humaniseert*. Men kan niet van goed volgerschap spreken vanuit humanistisch perspectief als dit in de praktijk dehumaniserende gevolgen heeft. Dit zou strijdig zijn met (de praktische kant van) humanisme. Volgerschap is vanuit humanistisch oogpunt goed, wanneer zij in de praktijk bijdraagt aan humanisering. Dit zou, in lijn met Suárez-Müller, betekenen dat het volgerschap niet humaniserend is, wanneer zij bijvoorbeeld enkel de eigen groep profijt brengt. Er zijn immers ook hogere niveaus, evenals een algemeen goed dat behartigd moet worden.

Om te beoordelen of volgerschap humaniserend is, kunnen we zowel kijken naar de wijze waarop iemand volgt, als wel naar het doel van de beweging/organisatie die iemand volgt. Volgt iemand op zo een wijze dat ze menswaardigheid behartigt voor henzelf, voor de bredere organisatie en haar belanghebbenden, voor de samenleving als geheel? Volgt iemand een beweging of leider richting een doel dat we als humaniserend zouden kunnen beschouwen? Laten we als voorbeeld het volgerschap van een activist uit de *Black Lives Matter* beweging (afgekort *BLM*) nemen. Vanuit het perspectief op humanisering van Van Houten (2007) en Suárez-Müller (2017) zouden we allereerst kunnen vragen: ontwikkelt en cultiveert de wijze waarop deze volger aan de *BLM*-beweging deelneemt de persoonlijkheid van de activist in kwestie? En draagt zij bij aan de menswaardige ontwikkeling van de individuen om hem/haar/hen heen (micro-niveau)? Draagt de wijze waarop deze activist als volger deelneemt aan de beweging bij aan een menswaardige beweging (meso-niveau)? Maakt deze activist als volger van de *BLM*-beweging instituties in de samenleving

rechtvaardiger, gelijkwaardiger, en meer respecterend ten aanzien van menselijke waardigheid (macro-niveau)? Denk hierbij aan het onderwijs, de gezondheidszorg of de sociale zekerheid. En tenslotte: Draagt het volgerschap van deze activist bij aan de ontwikkeling van mensenrechten en wereldburgerschap op aarde (mondiaal niveau)? Wanneer men aan deze voorwaarden voldoet, zouden we in feite kunnen spreken over humaniserend volgerschap. Dezelfde vragen kan men stellen aan volgers in bewegingen als *Pro Zwarte Piet*, *Extinction Rebellion* of *QAnon*.

Valkuilen

Er bestaan mijns inziens meerdere valkuilen met het nemen van humanisering als aspect van goed volgerschap. Ten eerste stelt Suárez-Müller (2017) dat humanisering niet zozeer een uitgewerkt model is van hoe organisaties of de samenleving zouden moeten functioneren, maar dat we het begrip eerder als 'een vruchtbare grond' moeten zien. Met deze vruchtbare grond duidt Suárez-Müller op het min of meer hebben van een uitgewerkt idee van wat vooruitgang is (2017:3). Uit deze (toekomst)visie kan men dan putten, bijvoorbeeld voor de (activistische) strijd die vaak geleverd moet worden om morele vooruitgang te bewerkstelligen. Suárez-Müller (2017:1-7) beschrijft humanisering naast 'een vruchtbare grond' ook wel als 'een motiverende intuïtie'. Deze intuïtie heeft dan bijvoorbeeld betrekking op de zorg, het onderwijs of de arbeidsmarkt. De valkuil zit hem mijns inziens in de breedte en abstractheid van de begrippen 'vruchtbare grond' en 'motiverende intuïtie'. Door gebrek aan concrete richting, kan de concrete interpretatie ervan al snel leiden tot conflict, verwarring en misbruik.

Dit bovengenoemde probleem met humanisering beschrijft psycholoog Gergen (2011:361) zeer helder. Abstracte goeden en waarden, stelt hij, vertellen ons niet wanneer en op welke wijze waarden toegepast dienen te worden. We kunnen niet eenduidig één goede actie afleiden uit een goed. Dat pro-

bleem zien we terug in de wereld van het actievoeren. Hierin hebben actiegroepen onderling te maken met honderden (meer of minder) concrete visies op wat vooruitgang is: van Pro-life-visies of anti-globaliseringsvisies, tot aan anarchistische visies en meer. Gergen (2011) spreekt daarom ook wel over ‘*a universe of plural goods*’. In dit ‘universum van vele goeden’ komt het niet zelden voor dat de concrete invullingen van wat humanisering zou betekenen, met elkaar botsen. Neem bijvoorbeeld het ‘recht op een menswaardig bestaan’ of de waarde compassie. Bijna iedereen zal het erover eens zijn dat deze zaken humaniserend zijn. Vervolgens nemen we de actiegroepen *Baas in Eigen Buik* en de *Pro-life Movement* en de strijd begint, want beide geven een andere concrete invulling van de goeden menswaardigheid en compassie. Beide zullen stellig verkondigen hun strijd te voeren ten behoeve van een menswaardig bestaan en compassie, hoe pijnlijk het ook voor tegenstanders mag zijn dit te erkennen. Het is aldus Gergen (2011) te makkelijk om de één weg te zetten als kwaad (of volledig dehumaniserend) en de ander als goed (of volledig humaniserend). Zo stelt hij (p.359): ‘*Struggles of conscience are not struggles between good and evil, but between competing goods.*’

Wanneer we grondiger kijken naar deze kwestie van *Competing goods*, zien we dat de verschillende invullingen/interpretaties van goeden ook zorgen voor conflict tussen de verschillende *niveaus* van humanisering. Zo kan een strijd voor het behouden of afschaffen van bepaalde tradities (bijvoorbeeld die van Zwarte Piet), zorgen voor conflict tussen het micro-niveau van humanisering en het macro-niveau van humanisering. Men zou immers kunnen bepleiten dat tradities bepaalde individuen en groepen helpen om veilig gewortelde en verbonden mensen te

zijn (micro-niveau). Anderzijds houdt een traditie als Zwarte Piet op macro-niveau institutioneel racisme stand. Botsende niveaus van humanisering kunnen voor nog ingewikkeldere dilemma’s zorgen wanneer actiegroepen niet alleen hun strijd voor menselijke, maar ook niet-menselijke wezens voeren. Er zijn dan nog meer belanghebbende subjecten van humanisering die in hun behoeften (in ieder geval op de korte termijn) met andere subjecten kunnen conflicteren. Tenslotte doen conflicten tussen verschillende niveaus van humanisering zich ook voor wanneer actiegroepen onder het motto van ‘het doel heiligt de middelen’ of ‘nood breekt wet’ gebruikmaken van geweldloze of gewelddadige burgerlijke ongehoorzaamheid. Dit kan het blokkeren van wegen, het beschilderen van panden met leuzen of het spijbelen van school betekenen, maar in een uiterst geval ook het schenden van mensenrechten.

Het probleem dat Gergen schetst, is duidelijk. En al spreekt hij liever van *competing goods* dan de ene actiegroep als goed en de ander als slecht te bestempelen, ik denk dat we er ook voor moeten waken de visies van verschillende actiegroepen te snel naast elkaar te zetten als simpelweg ‘*competing goods*’. In veel gevallen mogen we niet stellen dat er *slechts* sprake is van een andere interpretatie van een waarde of slechts een conflict tussen verschillende niveaus van humanisering. Gergen (2011:355) stelt immers ook vast dat we als mensen nooit zonder een grote hoeveelheid kwaad verkeren. Hier kunnen we niet zomaar aan voorbij gaan, dat zou naar relativisme neigen. Er zijn mogelijkheden om te toetsen of er wel degelijk dehumanisering plaatsvindt bij ‘*competing goods*’. Bij de gedachtenlijn van Suárez-Müller zouden we bijvoorbeeld ook altijd de vraag moeten betrekken of er een *algemeen* goed gediend is bij de strijd die een actiegroep voert. In het geval van *Zwarte Piet moet blijven*,

Abstracte goeden en waarden vertellen ons niet wanneer en op welke wijze waarden toegepast dienen te worden. We kunnen niet eenduidig één goede actie afleiden uit een goed.

is dit bijvoorbeeld sterk te betwisten. Een actiegroep die op institutioneel niveau racisme in stand houdt, kan mijns inziens onmogelijk gezien worden als een groep die het algemeen goed, namelijk menswaardigheid voor alle mensen, behartigt.

De kwestie van *competing goods* is een zeer lastig probleem dat vele dilemma's oproept. In feite is het een probleem waar Plato zich in zijn *Politeia* al mee bezighield, namelijk dat we als mensen het goede niet kunnen definiëren. In feite stel ik hierboven dat goed volgerschap als humaniserend volgerschap begrepen kan worden, maar hiermee verschuif ik in feite slechts het probleem. Want als ik het goede (in relatie tot volgerschap) begrijp als humanisering, wat betekent humanisering vervolgens dan concreet? Humanisering concreet definiëren, heb ik pogen te laten zien, kent onnoemelijk veel verschillende oordelen/toepassingen in de praktijk. En hoe kunnen we als volgers weten wat de juiste toepassing is? Duyndam (2010:118) stelt vast dat we onmogelijk kunnen weten of onze concrete toepassingen van waarden uiteindelijk goed zijn. Dat is in het algemeen zo bij de vraag naar het goede en dat is dus niet anders in het volgen in activistische bewegingen. Wat duidelijk mag zijn, is dat we bij de vraag naar goed volgerschap dus stuiten op vervolgvragen die gaan over ons (on)vermogen tot zelfstandig moreel oordelen: hoe vel je je oordeel als volger over dat of diegene die je volgt? Waar baseer je je oordeel op? Hoe ga je om met de onzekerheid die we als mensen hebben met betrekking tot onze oordelen?

Heeft het met deze onzekere conclusie wel zin om ons nog verder bezig te houden met de vraag naar goed volgerschap, kunnen we opmerken? Als we toch niet zeker kunnen weten of we het goede op de juiste wijze vol-

gen, waarom dan niet gewoon die vraag naar goed volgerschap loslaten? Om meerdere redenen zou ik ervoor willen pleiten zeker niet het kind met het badwater weg te doen. We kunnen mijns inziens immers nog zoveel terrein winnen als volgers. Die inspanning zal ons geen perfecte volgers maken, maar wel tot de beste volgers die binnen ons menselijk vermogen liggen. En dit kan door nodige deugden en kwaliteiten te ontwikkelen voor goed volgerschap. Om welke deugden en kwaliteiten gaat het dan specifiek en hoe kunnen we die deugden grondig leren begrijpen? Ik zou ervoor willen pleiten dat kerndeugden of kwaliteiten voor volgerschap integriteit, empathie, moed en phronesis (praktische wijsheid) zijn. Waarom ik deze voorstel en wat zij in de praktijk betekenen, kunt u verder lezen in mijn masteronderzoek, die ik iedere geïnteresseerde volger van harte aanbeveel.

Ik zou ervoor willen pleiten dat kerndeugden of kwaliteiten voor volgerschap integriteit, empathie, moed en phronesis (praktische wijsheid) zijn.

Terwijl ik deze laatste alinea schrijf, ben ik net twaalf uur vrij uit wederom een dag politiecel. 'Mevrouw van Ittersum, hebt u dan echt niks van uw eigen masteronderzoek geleerd?', zou u zich kunnen afvragen. Ter oprechte verdediging: nee, niets is minder waar. Ik zie dat ik me, door het doen van onderzoek naar volgerschap, anders verhoud tot mijn activisme dan voor ik mijn onderzoek begon. Dat het onderzoek dat ik heb gedaan ook zelfonderzoek was en ik dagelijks bezig ben moed, integriteit, empathie en phronesis te ontwikkelen. En ik ben ervan overtuigd dat het bij volgerschap daar ook om gaat: zelfonderzoek naar je eigen oordelen en oordeelsvermogen. Tot op heden sta ik nog steeds achter de keuze om in geweldloos verzet te komen tegen een overheid die haar burgers niet adequaat beschermt tegen de klimaatcrisis. Hoe ik me echter binnen deze activistische beweging verhoudt tot anderen ontwikkelt zich. En ik zie dat de ontwikkeling die ik zelf doormaak

ook zijn vruchten afwerpt bij de mensen, noem ze 'medevolgers', die om mij heen staan. Als volger kun ook een voorbeeld zijn voor anderen om je heen en dit heeft effect. Want goed voorbeeld, weten we, doet immers... goed volgen.

Nienke van Ittersum (1994) studeerde in 2021 af aan de Universiteit voor Humanistiek. Zij werkt sinds 2018 als geestelijk verzorger in de dak-en-thuislozenopvang in Arnhem en is parttime klimaatactivist bij de geweldloze protestbeweging *Extinction Rebellion*.

Noten

- 1 Volgens mij – Een thematisch literatuuronderzoek naar een begrip van goed volgerschap vanuit humanistisch perspectief, zie link repository.
- 2 Deze is te vinden op: <https://research.uvh.nl/en/studentTheses/volgens-mij>.
- 3 Duyndam, J. (2020). *Humanisme en geestelijke weerbaarheid*. Universiteit voor Humanistiek. <https://www.uvh.nl/onderwijs/master-humanistiek/vakken-rooster-en-studiebelasting-20-21/m1-hum1-humanisme-en-geestelijke-weerbaarheid-20-21>

Literatuur

- Aristoteles (1999). *Ethica Nicomacheia*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Christine Pannier en Jean Verhaeghe. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Bos, Ten, R. (2002). Het verlangen naar leiders. In Bos, Ten, R., *Modes in management – Een filosofische analyse van populaire organisatie-theorieën*. Pp. 96-133. Amsterdam: Boom.
- Carsten, M., Harms, M. & Uhl-Bien, M. (2014). In Lapiere, L., & Carsten, M. (2014). *Follower-ship: What is it and why do people follow?* UK: Bingley.
- Chaleff, I. (2009). *Courageous Follower*. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.
- Delft, F, van. (2015). *Overdracht en tegenoverdracht. Een therapeutisch fenomeen vertaald naar alledaagse psychosociale begeleiding*. Amsterdam: Boom.

- Derckx, P. (2009). *J.P. van Praag. Om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. Breda: Papieren Tijger.
- Duyndam, J. (2008) Empathisch denken. Over zingeving, creativiteit en de ervaring van anderen. In Duyndam, J., Alma, H., Maso, I., (red.). (2008). *Deugden van de humanistiek, Kwaliteiten en valkuilen van wetenschap met een menselijk gezicht*. Amsterdam: SWP. pag. 35-45.
- Duyndam, (2010). Inspiratie door voorbeeldfiguren. In *waarvoor je leeft. Studies naar humanistische bronnen van zin*. Amsterdam: SWP.
- Duyndam, J. (2011). *De liefde van Alcestis. Over relationele weerbaarheid en hermeneutische levensbeschouwing*. Amsterdam: SWP.
- Duyndam, J. (2019). Het potentieel lichaam van de politiek. Over emocratie, mediocratie en populisme. In Poorthuis, M.;Duyndam, J. (ed.), *Einde van de politiek? Over populisme, democratie en staatsgeweld*, pp. 23-37.
- Duyndam, J. (2019). De fenomenologie van Rene Girard. *Tijdschrift voor Filosofie*, 81 (2), pp. 233-253.
- Duyndam, J. (2020). Het vermogen tot zelfstandig oordelen. Opvoeden en vorming tot democratisch burgerschap. *Van Twaalf tot Achttien*, 30(7), pp. 24-25.
- Flemming, C. (2004). *Rene Girard. Mimesis and Violence*. Cambridge: Polity Press Ltd.
- Gasenbeek, B. (2009). In P. Derckx en B. Gasenbeek (red.). *J.P. van Praag. Vader van het moderne Nederlandse humanisme*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Girard, R. (1986). *De romantische leugen en de romaneske waarheid* [Mensonge romantique et vérité romanesque 1961]. Vertaald door Hans Weigand en Hubert Darthenay. Kampen: Kok Agora.
- Girard, R. (1986). *The Scapegoat*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Girard, R. (2007). *Mimesis and Violence*. Uit: James G. Williams (ed.). *The Girard Reader*. New York: The Crossroad Publishing Company.
- Gergen, K.J. (2011). *Relational being: Beyond self and community*. New York: Oxford University Press.

- Gadamer, H.G., & Wildschut, M. (2014). *Waarheid en methode: Hoofdlijnen van een filosofische hermeneutiek*. Nijmegen: Uitgeverij Van tilt.
- Houten, D. van (2007). Humanisering als uitdaging. *Tijdschrift voor humanistiek*, vol. 30, (2007), pp. 52-65.
- Hoption, C., Christie, A., & Barling, J. (2012). Submitting to the follower label: Followership, positive affect and extra-role behaviors. *Journal of Psychology*, 220 (4), pp. 221–230.
- Ittersum, Nienke van (2021) *Volgens mij – Een thematisch literatuuronderzoek naar een begrip van goed volgerschap vanuit humanistisch perspectief* masterthesis Universiteit voor Humanistiek
- IJsseling, S. (1990). *Mimesis: over zijn en schijn*. Amsterdam: Ambo.
- Killinger, B. (2007). *Integrity. Doing the right thing for the right reason*. McGill-Queen's University Press.
- Kunneman, H. (2005). Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme. Amsterdam: Humanistics University Press/SWP.
- Lapierre, L., & Carsten, M. (2014). *Followership: What is it and why do people follow?* UK: Bingley.
- Ogbazghi, P.B. (2011) Personal Rule in Africa: The Case of Eritrea. *African Studies Quarterly*, 12 (2).
- Pannier, C. & Verhaeghe, J. (1999). *Aristoteles Ethica. Ethica Nicomachea*. Groningen: Historische Uitgeverij
- Parker, S. (2000). From passive to proactive motivation: The importance of flexible role orientations and role breadth self-efficacy. *Applied Psychology: An International Review*, 49(3), 447–469.
- Popper, M. (2014). Why Do People Follow? In Lapierre, L., & Carsten, M. (2014). *Followership: What is it and why do people follow?* UK: Bingley.
- Pötz, M. (2019). Utopian imagination in activism: making the case for social dreaming in change from the grassroots. *Interface: a journal for and about social movements*. 11 (1). 123-146.
- Praag, J. van (1945). In P. Derkx en B. Gasenbeek (red.). *J.P. van Praag. Vader van het moderne Nederlandse humanisme*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Praag, J. van (1953). Geestelijke verzorging op humanistische grondslag. In P. Derkx en B. Gasenbeek (red.). *J.P. van Praag. Vader van het moderne Nederlandse humanisme*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Praag, J. van (1960). Nihilisme. In P. Derkx en B. Gasenbeek (red.). *J.P. van Praag. Vader van het moderne Nederlandse humanisme*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Praag, J. van (1965). Wat is Humanistiek? In P. Derkx en B. Gasenbeek (red.). *J.P. van Praag. Vader van het moderne Nederlandse humanisme*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Shamir, B., House, R. J., & Arthur, M. B. (1993). The motivational effects of charismatic leadership: A self-concept based theory. *Organization Science*, 4(4), 577–594.
- Smaling, A. (2010). In Alma, H., & Smaling, A. (2010). *Waarvoor je leeft: Studies naar humanistische bronnen van zin*. Amsterdam: SWP.
- Suárez Müller, F. (2017). The Process of Humanization. In R. van Boeschoten & M. van de Klundert (Eds.), *Organisations and Humanisation: Perspectives on organising humanisation and humanising organisations* (pp. 1-10). London: Routledge.
- Troost, van., D., Stekelenburg, van., J. & Klandermans, B. (2013). Emotions of Protest. In Demertzis, N. *Emotions in Politic*. Palgrave: Macmillian.
- Turner, M. (2007). Using emotion in risk communication: The Anger Activism Model. *Public Relations Review*, 33 (2). 114-119.
- Uhl-Bien, M., Riggio, R., Lowe, B. & Carsten, M. (2014). Followership theory: A review and research agenda. *The Leadership Quarterly*, 25, 83-104.
- Vervaeke, A., Tor, A., Arnould, V., & Institute for Security Studies (Parijs, Frankrijk). (2016). *Africa uprising?: The protests, the drivers, the outcomes*. Parijs: EUISS.